

Ahlaki Bir Beslenme Tercihi Olarak Vejetaryenizmin Tarihsel Gelişimi ve Felsefi Temelleri*

Historical Development and Philosophical Basis of Vegetarianism as a Moral Nutritional Preference

BİLAL OĞUZ**

Geliş ve Kabul Tarihi: 16.03.2022 / 08.14.2022

Öz: Vejetaryen beslenme pratikleri binlerce yıldır insanlık tarihinde yer bulmaktadır. Bu pratiklerin lakto-vejetaryenlik, ovo-vejetaryenlik, pesketaryenlik gibi çeşitli türleri mevcuttur. Bununla birlikte bütün vejetaryen diyetlerde standart olmamakla birlikte bir şekilde hepsi etik, dini, çevreci veya tıbbi bir veya birden fazla gerekçeye dayanmaktadır. Antik çağlardan beri de kronolojik sırasıyla öncelikle dinler sonra felsefi akımlar içerisinde çoğunlukla birbirine girift motivasyonlarla bu diyetler uygulanmıştır. Tarihsel olarak vejetaryenizm antik, modern ve çağdaş dönem olmak üzere üç tarih aralığında incelenebilir. Antik dönemde vejetaryenizmin ahlak felsefesi bağlamında tartışılması kısmen Antik Yunan'da karşımıza çıkmaktadır. Bu tartışmalar dönemde ele alınan konular gereği modern vejetaryenizm savunularından pek çok açıdan farklı görünmektedir. Bu dönemden 17. yüzyıla kadar geçen süreçte alandaki felsefi üretimin neredeyse yalnızca hayvanların ontolojisi başlığıyla kısıtlı olduğunu ve hayvanlara karşı ahlaki sorumluluğumuza dair fikirlerin çok sesli olmadığını görmekteyiz. Bu dönem aralığında vejetaryen fikirler mevcut olmakla birlikte sistematik bir savunusu da mevcut değildir. Zaten esas tartışmalar modern dönemde hız kazanmış, 17. ve 20. yüzyıllar arasında akademik ve toplumsal alanda kendisine yer bulmaya başlamıştır. Çeşitli vejetaryen edebiyatçılar ve düşünürlerce vejetaryenlik fikrinin savunusu gündeme gelmeye başlamış, büyük ahlak filozofları tarafından bilimsel gelişmelerin de katkısıyla hayvanlar hakkında farklı

* Bu metin daha önce 6. Uluslararası 19 Mayıs Yenilikçi Bilimsel Yaklaşımlar Kongresinde tebliğ olarak sunulan metnin genişletilmiş halidir.

** YL Öğrencisi | Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
bilaloguz35@gmail.com | ORCID: 0000-0002-6551-4948.

yaklaşımlar dile getirilmeye başlanmıştır. Modern dönemde felsefi literatürde artan çeşitlilik, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra vejetaryen literatürün en zengin dönemi olan çağdaş dönemin oluşumuna kaynaklık etmiş, özellikle analitik filozofların etik bağlamda konuyu ele almalarıyla alanda bu zamana kadarki en büyük eserler meydana gelmiştir. Çalışmalar özellikle hayvan hakları ve veganizm bağlamında hala hız kesmeden devam etmektedir. Bizim çalışmamızda; yalnızca bir diyet pratiği değil, aynı zamanda dinlerden bağımsız olarak felsefi literatürde tartışılmış bir ahlaki duruş olarak vejetaryenizmin bu tarihsel gelişimi kronolojik olarak incelenecek olup, bu esnada felsefi pozisyonlar da tanıtmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahlak Felsefesi, Pratik Etik, Vejetaryenizm, Hayvan Özgürleşmesi, Hayvan Hakları.

Abstract: Vegetarian nutrition practices have been in the history of humanity for thousands of years. There are various types of those practices such as lacto-vegetarianism, ovo-vegetarianism or pescatarianism. However, though not all vegetarian diets are standardized, somehow they are all based on one or more ethical, religious, environmental or medical reasons. Since the ancient ages, these diets have been applied mostly with complex motivations in chronological order firstly in religions and then in philosophical movements. Vegetarianism can be examined in three historical periods, namely; ancient, modern and contemporary. The discussion of vegetarianism in the context of moral philosophy in ancient period is partially appears in Ancient Greek. These debates seem to differ from the defenses of modern vegetarianism in many respects due to the issues discussed in this period. From this period to the 17th century, we see that the philosophical production in the field was just limited to the ontology of animals, and we see that the ideas about our moral responsibility towards animals were not in diversity. Although there are vegetarian ideas in this period, there is no systematic defense of it. Besides, the essential debates gained momentum in the modern period and began to find a place for itself in the academic and social field between the 17th and 20th centuries. The defense of the idea of vegetarianism began to come to the fore by various vegetarian writers and thinkers, and different approaches about animals began to be

expressed by great moral philosophers with the contribution of scientific developments. The increasing diversity in the philosophical literature in the modern period has been the source of the formation of the contemporary period, which is the richest period of vegetarian literature after the second half of the 20th century. Also, the greatest works in the field have been created up to this time, especially when analytical philosophers have started to deal with the subject in the context of ethics. Studies are still continuing unabated especially in the context of the animal rights and veganism. In this study, this historical development of vegetarianism -not only as a dietary practice, but also as a moral stance discussed in the philosophical literature regardless of religions- will be examined chronologically, while philosophical positions will be tried to be introduced.

Keywords: Moral Philosophy, Practical Ethics, Vegetarianism, Animal Liberation, Animal Rights.

Giriş

Vejetaryenizm; genellikle etik, dini, çevreci ve tıbbi gerekçelerle tamamen meyve, sebze, tahıl, baklagil ve yemiş türü yiyeceklerle beslenmeye dayanan bir teori veya yaşam biçimidir.¹ Vejetaryen ise bitkisel ürünleri tüketip hayvansal ürünleri kısıtlı miktarlarda veya hiç tüketmeyen kişilere denir. Etin bütün türleri vejetaryen diyetten dışlanmış olmakla birlikte süt ürünleri, yumurta, bal gibi diğer hayvansal ürünler çoğunlukla bu diyetten dahildir. Hiçbir hayvansal ürünü tüketmemek şeklinde tanımlanan veganizmden, bu saydığımız ürünlerin tüketilebilirliği noktasında ayrılır. Vejetaryen diyetlerin tanımı kabaca bu şekilde yapılabilir de sahip oldukları motivasyondan bağımsız olarak tarih boyunca çeşitli varyasyonları mevcut olmuş ve literatürde bunların ayrımının daha kolay ifade edilebilmesi için vejetaryenizmin türlerine farklı isimler verilmiştir. Örneğin; yumurta yiyip süt ürünleri yemeyen ovo-vejetaryenlik, süt ürünleri yiyip yumurta yemeyen lacto-vejetaryenlik, kırmızı ve beyaz et tüketmeyip deniz ürünleri yiyen pesketaryenlik gibi pek çok vejetaryenlik türünden bahsedilebilir.² Ancak biz bu çalışmamızda vejetaryen diyet pratiklerinin detaylarını, bireysel ve toplumsal etkilerini veya vejetaryen diyetlerin tercih edilmesindeki motivasyonları değil, etik bir yaklaşım olarak vejetaryenizmin tarihini ve bu tarihsel süreçte felsefi anlamda gerekçelendirilmesini incelemeye çalışacağız.

Vejetaryen diyeti ahlaki motivasyonla uygulamak ve savunmak felsefi literatürde Etik Vejetaryenizm olarak ifade edilmiştir. Literatürdeki tartışmalar çoğunlukla Batı'da yenilen ve yetiştirilen sığır, koyun, domuz gibi büyük kara hayvanları üzerine olmakla birlikte bunun yanında su canlıları ve tavuk gibi yenilen kuş türleri üzerinedir. Farklı coğrafya ve kültürlerde yenmesinin ayıp karşılanmadığı köpek ve çeşitli böcekler gibi türler bu tartışmaların dışında tutulmuştur. Biz de çalışmamızda bu yaygın tartışmalara odaklanacağız. Vejetaryenizmin tanımı gereği tartışmalar et yemenin yanlışlığı üzerine durmaktadır. Bununla beraber, çağdaş argümanlar içerisinde et yemenin yanlışlığını et üretiminin yan-

¹ T. Editors of Encyclopaedia Britannica, "Vegetarianism", *Encyclopaedia Britannica* (Erişim 23 Kasım 2021).

² Güzin Yasemin Tunçay Son, *Biyoetik Çerçevesinde Vegan ve Vejetaryenlik* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 8.

liş oluşundan çıkarsayan argümanların yaygın olduğu da görülmektedir.³ Kabaca ifade edersek et üretmenin yanlış oluşuna dair bu tartışmalar, hayvan çiftliklerinin yarattığı muazzam acıya vurgu yapmak suretiyle ahlaki veganizmin bir savunusunu doğurmuş ve vejetaryenizmin etik açıdan yeterli olmadığı noktasından hareketle yeni kapılar açılmasına vesile olmuştur. Biz etik vejetaryenizmin felsefi temellerini incelerken bu bağlamı detaylandırmaya ve ilişkilendirmeye çalışacak ancak veganizmin vejetaryenizme kıyasla daha geniş yelpazedeki boyutlarına detaylı olarak değinmeyeceğiz.

Etik Vejetaryenizmin Tarihi

Bilinen insanlık tarihine baktığımızda insanların hayvanlar üzerine düşünmeye başlaması Uzak Doğu dinlerinin ve semavi dinler geleneğinin çıkışı ve Antik Yunan'da felsefenin gelişimiyle paralel olduğu söylenebilir. Konuda bugüne kadar yazılmış olan neredeyse bütün literatür dinlerin ve Yunan filozoflarının etkisi altında gelişmiştir.⁴ Çağdaş hayvan hakları hareketlerinin doğuşuna kadar da yaklaşımların neredeyse tamamen *insan merkezli* (anthropocentric) olduğunu söylemek mümkündür. Bu yaklaşım, insanın hayvanlarla olan ontolojik farkına işaret etmek suretiyle, evrenin merkezinde insanın olduğu ve dinsel ifadesiyle hayvanların ona hizmet etmek için yaratıldığı şeklindeki bakış açısıdır.⁵ Çağdaş çalışmalarda bile insan merkezli olmayan yaklaşımları görmek çok zordur ve son zamanlarda karşımıza çıkan yeni bir gelişmedir.

Vejetaryenizmin tarihini incelemede bir tasnife gidecek olursak bunu üç başlık altında inceleyebiliriz. Antik dönem olarak isimlendirdiğimiz, milattan önceki yüzyıllardan 17. yüzyılın başlarına kadar geçen dönem; alanda felsefi anlamda üretimin yalnız hayvanların ontolojisi başlığıyla kısıtlı olduğu ve fikirlerin çok sesli olmadığı, vejetaryen pratiklerin ise daha çok dini veya zühd merkezli ele alındığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonrasında gelen Modern Dönem ise 3-4 asırlık bir süreci kapsamakta olup; alanda ilk edebi eserlerin meydana

³ Tyler Doggett, "Ahlaki Vejetaryenizm", *Stanford Felsefe Ansiklopedisi* (Erişim 26 Kasım 2021).

⁴ Aşkın Yaşar vd., "Historical Development of Animal Rights in the World and Turkey", *Eurasian Journal of Veterinary Sciences* 20/4 (2004), 39-46.

⁵ Hasan Yücel Başdemir, "Kuş Gribi, İtlaf ve Hayvan Hakları", *II. Ulusal Uygulamalı Etik Kongresi Bildiriler Kitabı (Uluslararası Katılımlı)*, ed. Selma Aydın Bayram (Ankara: Dumat Ofset, 2007), 224.

geldiği, cılız da olsa çeşitli düşünürlerce vejetaryenlik fikrinin savunusunun yapıldığı ve felsefi tartışmaların da çeşitlendiği ve büyük ahlak filozofları tarafından bilimsel gelişmelerin katkısıyla da hayvanlar hakkında farklı yaklaşımların dile getirilmeye başlandığı yeni bir dönemdir. Bu dönem 20.yy'ın başlarında ilk vejetaryen sivil toplum kuruluşlarının kurulması gibi önemli gelişmeleri de içinde barındırmaktadır.

Bu ikisinden sonra Çağdaş Dönem başlığı altında inceleyeceğimiz üçüncü dönemde ise 20. yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar devam eden süreci, ahlak felsefesindeki çeşitli yaklaşımların vejetaryenizmi ele alış şekilleriyle, tartışmaların detaylarına kısmen yer vererek inceleyeceğiz. Bu son dönemde felsefi tartışmalar hız kazanmış, ahlak filozofları içerisinde en önemli vejetaryen isimler ve eserleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte vejetaryenizm tabana yayılarak gelişmiş toplumlarda anomali olarak görülmek yerine normalleşmeye başlamış ve veganizmin doğuşuna vesile olmuş bu sayede hayvan hakları hareketleri de globalleşmeye başlamıştır. Vejetaryenizmin tarihi hakkında bu kısa girişi yaparak bir özet verdikten sonra şimdi bu dönemlerin detaylarına bakalım.

Antik Dönem

İnsanlık tarihinin bilinen geçmişine dair verilerimizin kısıtlı oluşundan dolayı, söz konusu vejetaryen düşüncelerin ve pratiklerin başlangıcı olduğunda bunu hangi tarihlerden başlatacağımızı söylemek oldukça zor görünmektedir. Et yemekten kaçınmak şeklinde bir takım dini ritüellerin ve rahiplik uygulamalarının yazı öncesi uygarlıklarda bunu başlatmış olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak bilinen tarih açısından elimizdeki en eski veriler MÖ 1. milenyuma ait olup bu tarihlerde Hindistan ve Akdeniz coğrafyasındaki dini ve felsefi fikirleri ilk olarak kabul etmek daha tutarlı görünmektedir.

Et yemenin yanlışlığı üzerine ilk düşüncelerin muhtemelen bir lüksten kaçınmak gibi zahidane yaklaşımlarla ortaya çıktığı düşüncesi yaygındır. Ancak spekülasyon yapmaksızın bilinen tarih incelenirse, Budizm ve Caynizm gibi *ahimsa* (zarar vermeme) prensibini inancın merkezine koyan Uzak Doğu dinleri açısından bu pratiklerin yalnızca zahitlik çerçevesinde basit bir şekilde açıklanamayacağını söyleyebiliriz. Doğu dinleri açısından ahlak ve zühd bir arada uygulanmıştır. Öyle

görünüyor ki tarihsel sıralama da dikkate alındığında sonraları bu yaklaşımlar farklı inançları ve felsefeleri etkileyerek Akdeniz çevresindeki filozoflarda vejetaryenlik fikrinin doğuşunu tetiklemiş, hatta et yemenin serbest olduğu dinlerde bile bu çeşit akımların ortaya çıkmasına vesile olmuştur denilebilir.

Semavi dinlerde vejetaryenlik düşüncesine bakarsak eğer, üç semavi dinin de yeme içme konusunda koyduğu kurallarda üçünün de hepçil beslenmeyi tamamen normal gördükleri düşünülmektedir. Bununla birlikte İbrahimi dinlerin ikisi olan Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın doğrudan, İslam'ın ise dolaylı olarak otorite kabul ettiği Tevrat'ın yaratılış anlatısı ise bize insanlığın başlangıcı olan Adem ve Havva'nın Aden bahçesinde tamamen vegan beslendiklerinden bahsetmekte, cenneti hiçbir acının olmadığı ideal bir hayat olarak tasvir etmektedir. (Yar. 1:30) Anlatıya göre Nuh peygamber ile birlikte tufandan sonra Tanrı insanları hayvanlar üzerine yetkin kılmış ve yiyecek olarak da onlardan faydalanmalarına izin vermiştir. (Yar. 9:3) Nitekim Tevrat yorumcuları Rabbilerin de bu konuda genel kanaati Tanrı'nın etçil beslenmeye geçici bir izin verdiği, aslolanın ve eninde sonunda dönülecek olanın vejetaryen diyet olduğu şeklinde görülmektedir.⁶ Ayrıca Kitab-ı Mukaddes'in genelinde bu teze destek olabilecek benzer başka alıntılar bulmak mümkün olmakla birlikte, Kur'an-ı Kerim'de ödül olarak vaad edilen cennet anlatısının vejetaryen bir karaktere sahip olduğu da dikkat çekmektedir. Bu noktadan hareketle günümüzde gerek Yahudi gerek Hıristiyan gerekse Müslüman olsun, yeni dini vejetaryen/vegan hareketlerin ortaya çıktığı ve özellikle Batı ülkelerinde bu dinlerin mensuplarından dikkate değer sayıda dindarın endüstriyel hayvancılığa karşı çıktığı görülmektedir.⁷ Bu dinlerin hangi yorumunun daha makbul ve kendi içerisinde daha tutarlı olacağı tartışmasını bir kenara bırakırsak Kutsal Kitap'taki bu anlatı vejetaryenizmin tarihini incelemek açısından her halükarda çok değerlidir. En azından vejetaryenizmin insanlığın zihnindeki izlerini

⁶ Martin Lockshin, "Did God Originally Intend the World to Be Vegetarian?", *TheTora.com* (Erişim 24 Kasım 2021).

⁷ Laura Wright (ed.), *The Routledge Handbook of Vegan Studies* (Oxon: Routledge, 2021), 228.

Tevrat'ın yazılı ve yazısız tarihinin başlatıldığı binlerce yıl öncesine (tahmini MÖ 1500-2000 yılları) götürmek mümkün görünmektedir.

Semavi dinler dini kuralları itibariyle et yemeyi serbest bırakıyor olsalar da, içerisinde nadiren de olsa çeşitli tarikatler çevresinde vejetaryen/vegan beslenmeyi benimsemiş yapılar ortaya çıkmıştır. İslam geleceğinde bilindik tek örnekleri tasavvuf içerisinde Etyemez Kalendirileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu grupların et yemenin huyu kötüleştirdiği şeklinde bir inanca sahip oldukları ve bu inançlarının kökenlerini eski Türk geleneklerinden aldığı tahmin edilmektedir. Anadolu ve Balkanlar'ın çeşitli bölgelerinde var olan bu Kalenderiler; Etyemezler, Peynir yemezler, Balyemezler şekillerinde hala var olan bazı soy isimlerine ve köy isimlerine de kaynaklık etmişlerdir. Bu nedenle yalnızca et yememek değil, bütün hayvansal besinlerden uzak durmak gibi vegan bir diyeti benimsedikleri düşünülmektedir. Bununla birlikte Antik Yunan'daki Kinik okuluna benzer şekilde; beslenme, barınma ve temizlik gibi temel ihtiyaçları gidermeye karşı aldıkları olumsuz tavırlarından kaynaklanan, halk tarafından radikal görülen kafayı traş etme, çıplak ve kirli dolaşma gibi uygulamaları nedeniyle çoğunlukla hoş karşılanmadıkları ve pratiklerinin varlığını kalıcı bir şekilde sürdürmedikleri görülmektedir.⁸

Felsefe geleneğine baktığımızda ise ilk defa Pisagoras'ın (MÖ 530) et yemekten uzak durma düşüncesine öğretisinde yer verdiği bilinmektedir. O bunu, insanlarla hayvanların fiziksel benzerliklerinden hareketle temellendirme yoluna gitmiştir. Pisagor'un bu konuda ilk olması ve bu düşüncesindeki temellendirmesini dini gerekçelerle değil hayvanların biyolojik durumlarından hareketle yapmış olması onu bu konuda değerli kılmaktadır. Sokrates (MÖ 399) ve Platon'un da (MÖ 347) neredeyse tamamen vejetaryen olduğu anlatılır. Sonraki dönemlerde Epikür (MÖ 270) ve Plutark (67) gibi isimler ve özellikle daha sonraları başta Plotinus (270) olmak üzere Yeni Platoncular etsiz beslenmeyi tavsiye etmişlerdir.⁹ Plutark'ın hayvanların ontolojik ve ahlaki statülerini tartıştığı "De Sollertia Animalium" (Hayvan Zekası Üzerine), "Gryllus" ve "De

⁸ Sadullah Gülten, "Eski Türk İnançları Ve Kalenderilik Bağlamında Osmanlı Topraklarında Vegan Sufiler: Etyemezler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 9/2 (2019), 30.

⁹ Wright, *The Routledge Handbook of Vegan Studies*, 15.

Esu Cranium” (Et Yemek Üzerine) isimli üç eseri vardır. Üçüncü yüzyılda yaşamış olan Yeni Platoncu Porfirios da (234) "De Abstinentia" (Perhiz Üzerine) isimli vejetaryen diyetin gerekliliğine dair ihtimalleri değerlendirdiği bir eser yazmıştır. Plutark'ın ve Porifirios'un bu eserleri, insanların ve hayvanların doğası ve zekası bakımından net bir şekilde ayrı oldukları görüşüne karşı gelerek vejetaryenizmin savunusunun önünü açmışlardır.¹⁰

Aristoteles'in (MÖ 384) hayvanlar üzerine olan düşünceleri, tıpkı diğer pek çok düşüncesi gibi kendisinden sonrakileri ciddi oranda etkilemiştir. O insanı “rasyonel hayvan” olarak tanımlarken aynı zamanda insan ile “aşağı seviyedeki (insan olmayan) hayvanlar” arasında dört açıdan ortaklık olduğundan söz etmiştir. Aristo'ya göre insan ve hayvan aynı anda; beslenme, üreme, hissetme, arzulama, hatırlama, hayal etme kapasitesine sahiptir. İnsanı ayıran yegane özellik ise akletme kapasitesidir.¹¹ Aristo bu tartışmada hayvanların acı çekme kapasiteleri üzerinde özellikle durmamaktadır. Aristo hayvanların acı çekebilir olmasından dolayı onlara zalimce davranmanın yanlış olduğunu belirtmiş olsa da, aynı zamanda bir şeye karşı ahlaki görevimiz olmasının ön koşulunun akıllı olması olduğunu savunmaktadır. Onun bu görüşü nedeniyle, Aristo'dan sonrakiler çoğunlukla onun, insanın rasyonel olan tek hayvan oluşuna dair vurgusuna odaklanmışlar ve hayvanların acı çekebilme kapasitelerinin önemsiz olduğunu düşünme eğilimi taşımışlar gibi görünmektedir.

Daha sonraları Hıristiyan teolog ve felsefeci Thomas Aquinas (1225), Aristo'nun ahlaki görev hakkında rasyonel olmayı merkeze alan yukarıdaki görüşünü sistematize etmiştir. Aquinas'a göre hissedebilmenin yanında rasyonel olmak ve otonomiye (özgür iradeye) sahip olmak ahlaki görevin ön koşuludur. Hayvanlarda bu iki şartın bulunmuyor oluşu insanı, kendisinden daha aşağı diğer canlılar üzerine ahlaken sorumlu olmaksızın tam yetkin kılmaktadır. İnsan yalnızca kendisine, başka insanlara ve Tanrı'ya karşı ahlaken “doğrudan” görev sahibidir. Ancak Aquinas'a göre hayvanlara gereksiz yere acı çektirmek ve onlara

¹⁰ Wright, *The Routledge Handbook of Vegan Studies*, 16.

¹¹ Tom Regan - Peter Singer, *Animal Rights and Human Obligations* (Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1976), 3.

kötü davranmak yine de yanlıştır. Fakat bu yanlışı onların acıya duyarlı oluşundan gelmemektedir. O, hayvanlara acı çektirmenin yanlış, günah ve suç olmasının, bu davranışların insanların karakterini bozabileceği, vicdanına zarar verebileceği ve kişiyi başka insanların acılarına karşı duyarsızlaştırabileceğinden dolayı olduğunu ifade etmiştir. Bu da insanı hayvanlara karşı ahlaken “dolaylı olarak” görev sahibi yapmaktadır.¹²

Görüldüğü üzere bu tartışmada en çok öne çıkan ve iz bırakan bu iki isim de hayvanların ahlaki durumuna karşı tamamen insan merkezli bir anlayışı temel almışlardır. İlk Çağ ve Orta Çağ boyunca da felsefi kanatta bu görüşlere karşı Antik Yunan’dan saydığımız isimler dışında güçlü bir fikir beyan edildiğine de rastlamamaktayız. Plutark ve Porfirios’un tartışmaları ise kendilerinden sonrakiler tarafından ilerletilmemiş, onların görüşleri 20. yüzyılda tabiri caizse neredeyse tamamen yeniden keşfedilmiştir. İlerleyen zamanlarda, 17. yüzyılın başlarında tartışmaya dahil olan René Descartes (1596) ile birlikte ise tartışmanın seyri ciddi oranda değişmiş ve belki de en büyük kırılma burada yaşanmıştır.

Modern Dönem

17. yüzyılın başlarında karşımıza çıkan en önemli filozoflardan biri hiç şüphesiz Descartes’dır. Descartes hayvanları basitçe *automata* (makine) olarak tanımlar. Tıpkı insan yapımı makineler gibi hayvanlar da bilinçsiz ve düşüncesizdirler, herhangi bir şekilde ruh sahibi oldukları söylenemez. O bu yaklaşımını doğada bulunduğunu varsaydığı kusursuz fizik yasalarının işleviyle, Kilise’nin hayvanların ölümsüz olamayacaklarına yönelik teolojik görüşüyle ve hayvanların konuşamıyor oluşlarıyla irtibatlandırmıştır. Ona göre bunların tamamı hayvanların herhangi bir ruhunun ve rasyonalitesinin var olmadığına delil teşkil etmektedir. Hayvanlar konuşamazlar, konuşamadıkları için düşünebildiklerini varsaymamız için hiçbir gerekçemiz yoktur; bu nedenle de zeka sahibi değildirler, tamamen bilinçsizdirler. O hayvanları tamamen bilinçsiz olarak tanımlayarak, acı çektiklerini gösteren tepkilerini ise makinelerin gösterdikleri belirlenmiş reflekslere benzeterek açıklama yoluna gitmiştir.¹³

¹² Regan - Singer, *Animal Rights and Human Obligations*, 9.

¹³ Regan - Singer, *Animal Rights and Human Obligations*, 4.

Descartes yaşadığı dönem itibarıyla ve kendisinden sonraki yakın dönemde Avrupa'da Voltaire (1694) gibi ünlü vejetaryen düşünürlerin tepkileri ve itirazlarıyla karşılaşmıştır. Bu da meselenin yakın zamanda ahlak filozoflarının gündemine gelmesinin önünü açmış olmalıdır ki aradan fazla zaman geçmeden David Hume'un (1711) ve Jeremy Bentham'ın (1748) yazdıkları ahlak felsefesinde hayvanlara olan yaklaşımımıza dair yeni bir başlangıç kabul edilebilecek ölçüde değerlidir.

Descartes'ın bu yaklaşımına Voltaire çok sert tepkiler vermiştir. Basit bir şekilde insanların konuşmadığı takdirde de duygularını gösterebildiklerini, bu açıdan diğer hayvanlarla bir farkı olmadığını ifade eden ve insan biyolojisinin hayvanlarla olan benzerliğine dikkat çeken Voltaire, şairane bir şekilde şu cümlelerle "mekanikçi" diye nitelendirdiğini Descartes'a seslenmektedir:

"Hayvanların bilgidan, duygudan yoksun birer makine olduklarını, her zaman aynı biçimde hareket ettiklerini, hiçbir şey öğrenmediklerini, hiçbir şeyi ilerletmediklerini söyleyenler ne acınacak, ne zavallı sözler etmişler! (...) Söylesene bana mekanikçi! Doğa bu hayvandaki duygunun bütün "iç-gücü"nü duymasın diye mi bir düzene sokmuş? Hiçbir şeyden etkilenmemesi için mi sınırları var? Doğada böylesine kaba bir çelişki olabileceğini hiç aklına getirme."¹⁴

Bu dönemde hayvanlara yönelik ahlaki sorumluluğumuza dair vejetaryenizmin aleyhine sayılabilecek bir diğer görüş de deontolojik ahlak teorilerinin en önemli temsilcisi sayılan Immanuel Kant (1724) tarafından gelmiştir. Kant'ın ahlak felsefesinde insan, *kendinde amaç olması* bakımından eylemlerin ahlakiliğine konu olmaktadır. O, kendinde amaç olma durumunu özgür iradeyle ilişkilendirerek, hayvanların otonom olmadıklarından hareketle onların kendinde amaç olmadıklarını ifade etmiştir. Ona göre hayvanlar açık bir şekilde araç konumundadır ve yalnızca sonucunda insana acı çektireceği durumlarda hayvanlara acı çektirmek yanlıştır.¹⁵

Aristo'dan bu yana gelen, rasyonaliteyi merkeze alan tartışma yerini bu yüzyıllarda yavaş yavaş hissedebilirliği merkeze alan tartışmaya bırakmıştır. Jeremy Bentham'ın meşhur sözünde olduğu gibi, artık "Hangi

¹⁴ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1995), 1/93-94.

¹⁵ Regan - Singer, *Animal Rights and Human Obligations*, 11.

canlılar akledebilir?” değil, “Hangi canlılar hissedebilir?” sorusu sorulmaya başlanmıştır. Ancak Bentham’dan önce Hume, hayvanların duygusal tepkilere sahip olduklarını görmemizin onların ahlaki canlılar olduğunu varsaymamız için yeterli olduğu görüşünü ortaya atmak suretiyle Descartes’a karşı çıkmıştır. Hume buradan hareketle insanların ve hayvanların ortak erdemlere sahip olduğunu ancak arada bir nitelik farkı olduğunu söylemiştir.¹⁶

Jeremy Bentham da Hume’un bu görüşlerini paylaşır. Hayvanların ve insanların duygularda ortak olduğunu ifade ederek, acı çekmenin aklın değil duyguların bir özelliği olduğunu hatırlatır. Bentham’a göre aksini savunmak, çocukların, zeka geriliği olanların ve engelli insanların da ahlaki varlıklar olmasını savunmayı imkansız kılacaktır. Bentham buna rağmen hayvanların çektiği acılara dayanarak onları etleri, derileri veya tıbbi deneyler için öldürmenin yanlış olduğunu düşünmez. Faydacı bakış açısıyla, davranışlardan ortaya çıkan fayda-zarar miktarına odaklanır. Ona göre ancak hayvanın çektiği acı insanın elde edeceği fayda miktarından fazlaysa söz konusu eylem ahlaken yanlış olacaktır.¹⁷

19. yüzyılda Charles Darwin’in (1809) bilim tarihini değiştiren çalışmalarıyla tartışmalarda bilimsel veriler daha çok gündeme gelmeye başlamıştır. Darwin, insanlarla üstün zekalı memeli canlıların arasında zihinsel yetenekler açısından herhangi ciddi bir fark olmadığını kendi yazılarında dile getirmiştir. Bu ifadesinin doğruluk değeri bir tarafa, evrim teorisinin getirmiş olduğu yeniliklerin ve Darwin’in görüşlerinin kendisinden sonrakileri önemli ölçüde etkilediği çok açıktır.¹⁸

Bu sırada Dünya’da bilinen ilk vejetaryen kuruluş 1847 yılında İngiltere’de bir araya gelmiş, 1908’de Uluslararası Vejetaryen Birliği’nin kuruluşuyla 20. yüzyılda sivil toplum örgütleri daha yaygın bir şekilde görünür hale gelmeye başlamıştır. Dünya savaşlarının araya girmesiyle aksayan bu faaliyetler 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra daha da güçlenerek halen mevcut olan büyük hayvan hakları derneklerini ve aktivist hareketlerini oluşturmuştur.

¹⁶ Başdemir, “Kuş Gribi, İtlaf ve Hayvan Hakları”, 225.

¹⁷ Regan - Singer, *Animal Rights and Human Obligations*, 10.

¹⁸ Regan - Singer, *Animal Rights and Human Obligations*, 7.

Batı'da o yıllarda tartışmalar bu şekilde sürerken Doğu'da ise -hala olduğu gibi- vejetaryenizme dair kayda değer tartışmaların mevcut olmadığını görmekteyiz. İnanlı edebiyatçı Sadık Hidayet'in 1927'de yayınladığı "Vejetaryenliğin Yararları" isimli kitabı, bu dönemde Doğu'da yazılmış bilinen eserlerdendir.

Şimdiye kadar ele aldıklarımıza genel olarak bir bakarsak öyle görünmektedir ki hayvanların acı çekebilir oluşlarına dair antik çağlarda dillendirilmiş olan bazı görüşler Modern Çağ'da önce Hume, sonra Bentham tarafından dile getirilmiş ve günümüzde de neredeyse tamamen kabul görür hale gelmiştir. Nitekim onların bu görüşleri yakın zamanda çağdaş ahlak felsefecileri tarafından da paylaşılmış, özellikle analitik felsefe çevresinde tartışmalar hızlanmış ancak onlardan farklı olarak bu çağdaş argümanlar artık etik vejetaryenizmi temellendirmek için kullanılmaya başlanmıştır.

Çağdaş Dönem

20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan iki dünya savaşı nedeniyle bütün alanlarda ama özellikle sosyal bilimler alanlarında akademik çalışmalar yavaşlamıştı. Pekala felsefeciler ve etik vejetaryenizm tartışmaları da bu tarih aralığında olumsuz etkilenmiştir. İkinci dünya savaşının bitimiyle birlikte kısmen huzura kavuşan akademik dünya çalışmalarına yeniden devam ettiler. 1975'te Avustralyalı ahlak felsefeci Peter Singer'ın yayınladığı "Hayvan Özgürleşmesi" kitabıyla tartışmalar hem akademik hem toplumsal düzeyde gelişmiş ülkelerde daha önce hiç görülmediği oranlarda yaygınlık kazanmaya başladı. Bunun neticesinde de dünyanın dört bir yanında aynı isimle kurulan bir hayvan hakları hareketi başlamış, vegan aktivizm doğmuş ve yaygınlaşmış oldu. Bu nedenle kitabın, çağdaş vejetaryenizm tartışmaları açısından en büyük kırılma noktasını yarattığını söylemek belki de abartı olmayacaktır.

Peter Singer'ın kitabı basitçe ifade edilirse, hayvanlara yönelik ahla-ken yanlış uygulamalarımızı fark etmemizi sağlamada pek çok insanı "dogmatik uykusundan uyandıran" bir etik vejetaryenizm savunusudur.¹⁹ Ancak kapsamı bir diyet şekli olarak vejetaryenizmle sınırlı değildir. Singer kitabında, bilimsel verileri ve saha araştırmalarını kullanarak, sadece ne yediğimiz ve gıdayı nasıl ürettiğimiz konusuyla sınırlı

¹⁹ Wright, *The Routledge Handbook of Vegan Studies*, 40.

kalmayarak bütün tüketim araçlarında hayvan endüstrisinin yarattığı muazzam miktardaki acılardan, gereksiz hayvan deneylerinden, ahlaken daha iyi bir yaşam için gündelik hayatımızda basit bir şekilde neleri değiştirebileceğimizden bahsetmiştir. Bir pratik etikçi olarak kullandığı dil ve gündelik hayatımıza yönelik çözüm odaklı yaklaşımı, hayvan haklarını kadın hakları ve siyahilerin hakları hareketlerine çarpıcı bir biçimde benzetmesi ve akademide yaptığı felsefi tartışmaları tamamen teknik biçimde kitaba aktarmaması gibi nedenlerle kitap gelişmiş ülkelerde beklenmedik ölçüde popüler hale gelmiştir. Kitabın üzerinden 45 yıl geçmesine rağmen bugün hala alandaki en önemli ve etkili çalışmalarından biri olarak görülmektedir. Singer'ın kendisi tamamen vegan olmamasına, savunusunun veganist hareketi tam destekleyicisi olmasına ve hatta günümüzde bazı vegan hareketlerinin Singer'ın görüşlerine sert biçimde karşı çıkmasına rağmen kitap, tarihsel açıdan vegan aktivizminin oluşumuna hatırı sayılır bir katkı yapmıştır denilebilir.²⁰

Çağdaş Dönemdeki vejetaryenizm savunularını en yaygın görülen iki normatif ahlak teorisi olan Faydacılık (Utilitarianizm) ve Kantçılık (Deontoloji) bağlamında ele alabiliriz. Peter Singer bir faydacı olarak vejetaryenizmi bu açıdan ele alır. Utilitarianizm, basitçe ifade edecek olursak ahlaken doğru olan eylemin en çok iyiyi üreten eylem olduğu görüşüdür.²¹ Daha önce ifade ettiğimiz üzere utilitarianizmin ilk savunucuları olarak görünen Jeremy Bentham ve John Stuart Mill, hayvanların acılarına değer vermişler fakat insanın yararını her koşulda ön plana çıkarmak suretiyle vejetaryenizme yer açmamışlardır. Ancak daha sonraları Singer gibi önemli isimler faydacılık temelinde vejetaryenizm savunusu geliştirmişlerdir.

Bu noktada Singer'ı öncekilerden ayıran en önemli unsur *türçülük* kavramını kullanmasından kaynaklanır. O türçülüğü "bir kişinin kendi biyolojik türünün çıkarları lehine ve diğer biyolojik türlerin çıkarları aleyhine, önyargılı ya da yanlı davranması" şeklinde tanımlamaktadır.²² Ona göre insanların ve insan dışı hayvanların yaşama, beslenme, özgürce dolaşma gibi ortak temel hakları söz konusu olduğunda, insanların

²⁰ Wright, *The Routledge Handbook of Vegan Studies*, 43.

²¹ Julia Driver, "The History of Utilitarianism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 26 Kasım 2021).

²² Peter Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev. Hayrullah Doğan (İstanbul: Ayrıntı, 2018), 53.

öncelemek için gerçek bir gerekçemiz yoktur. Bu, tıpkı ırkçılık ve cinsiyetçilik gibi ayrımcı bir yaklaşımdır. Singer bu noktada diğer hayvan türlerinin zihinsel yetilerini dikkate alarak onlara her anlamda insan gibi muamele etmekle değil, acı çekebilirlikleri hususunda insanla eşit muamele etmekle sorumlu olduğumuzu ifade eder. Bunu da, “*Temel eşitlik ilkesi eşit ya da özdeş muameleyi değil, eşit önemsenmeyi gerekli kılar.*” şeklinde tanımlamaktadır.²³

Bir diğer teori olan Deontolojik teoriler içerisinde Kant’ın ahlak felsefesi şüphesiz felsefe tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Daha önce zikrettiğimiz gibi Kantçı yaklaşıma göre kendisi amaç olan varlıklara araç olarak yaklaşılması yanlıştır. Kant’ın şahsi görüşü bütün hayvanların zirai bir faaliyet olarak araç olduğu ve onlara araç gibi yaklaşmakta bir sakınca olmadığı şeklindedir. Bu nedenle Kant’ın görüşleri etik vejetaryenizmin apaçık aleyhinde görünmektedir. Ancak çağdaş Kantçılar, Kant’ın şahsi fikirleriyle uyuşmayacak bir biçimde onun deontolojik yaklaşımının çemberini genişletmişlerdir. Christine Korsgaard ve Tom Regan gibi çağdaş Kantçılar hayvanların kendinde amaç olduklarını ve onlara araç olarak yaklaşımın hatalı olacağını temellendirmeye çalışırlar. Dolayısıyla onlara göre hayvanları tüketmek için beslemenin her türlü ahlaken yanlıştır.²⁴

Tom Regan da tıpkı Singer gibi hayvan hakları hareketlerine büyük miktarda katkısı olmuş bir diğer felsefecidir. Regan’ın eserleri Singer’a nazaran daha akademik olduğundan dolayı toplum nezdinde daha az etkili olmuş gibi görünmektedir.²⁵ Regan bütün canlıların doğuştan gelen yaşam hakkından bahsetmekte ve bunu temel alarak insanlar gibi hayvanları da yemek için öldürmemizde herhangi bir gerekçemiz olmadığını savunmaktadır.²⁶ Onun çalışmaları; hayvanların çektikleri acıları değil bizatihi hayvanların özsel haklarını merkeze alması, insan merkezci olmayan ahlaki bir yaklaşımı savunması ve Kantçılığın vejetarye-

²³ Peter Singer, *Hayvan Özgürleşmesi*, çev. Hayrullah Doğan, 48.

²⁴ Doggett, “Ahlaki Vejetaryenizm”.

²⁵ Wright, *The Routledge Handbook of Vegan Studies*, 43.

²⁶ Tom Regan, “The Moral Basis of Vegetarianism”, *The Canadian Journal of Philosophy* 5/2 (October 1975), 181-214.

nizm ve veganizm lehine kullanılabileceğini göstermesi açısından çok değerli olmuştur.²⁷

Diğer bir Kantçı ahlak felsefecisi Korsgaard da hayvanların kendinde amaç olduklarını savunmaktadır. Ona göre insan dışı hayvanların ahlaki statüye sahip olmalarını temellendirmede üç şart vardır: (1) kendisi için bir şeylerin iyi veya kötü olabilmesi (2) bir şeyleri duyuları yoluyla iyi veya kötü olarak deneyimleyebilmeleri (3) kendilerini kontrol edebilmeleri.²⁸

Savunucularının görüşlerinden de çıkarılabileceği gibi, Faydacılık ve Deontolojinin etik vejetaryenizm açısından en büyük farkı, faydacılığın vejetaryenizmle yetinmesi mümkün görünürken deontolojik savunuda böyle bir ihtimalin mevcut bulunmayışıdır. Bu nedenle Korsgaard ve Regan'ın savunularının veganizmi ve hayvan haklarını temellendirmede daha etkili olduğu söylenebilir.

Temel Argümanlar

Etik vejetaryenizmin temellendirilmesi konusunda çağdaş literatürde temel öncülleri ve hareket noktaları farklı olan çeşitli argümanlar mevcuttur. En çok kullanılan ve en basit görünen argüman hayvanların acı çekebilir oluşları üzerinden şu şekildedir:

- Ortada başka mevcut alternatifler varken hayvanları yemek için yetiştirirken onlara acı çektirmek yanlıştır.
- Endüstriyel hayvan çiftlikleri ortada başka mevcut alternatifler varken hayvanları yemek için yetiştirirken onlara acı çektirir. Dolayısıyla, Endüstriyel hayvan çiftliği yanlıştır.²⁹

Bu argümanda dikkat edilmesi gereken en önemli nokta başka mevcut alternatiflerin olmayışının bir ön koşul olarak zikredilmesidir. Bu durumda hayvanlara bazı durumlarda acı çektirmek gerekli olabilir, argüman gereksiz yere acı çektirmeyi yanlış kılmaktadır. Etik vejetaryenizm açısından bu, “Başka yiyeceklerle beslenmek mümkünken hayvanları yetiştirmek ve boğazlamak suretiyle onlara acı çektirmek yanlıştır.” şeklinde özetlenebilir.

Bir diğer argüman öldürmenin yanlış oluşunu temel almaktadır:

²⁷ Başdemir, “Kuş Gribi, İtlaf ve Hayvan Hakları”, 225.

²⁸ Christine M. Korsgaard, *Fellow Creatures*, (Oxford: Oxford University Press, 2018), 22.

²⁹ Doggett, “Ahlaki Vejetaryenizm”.

- Ortada başka alternatifler mevcutken hayvanları yiyecek olarak yetiştirirken öldürmek kötüdür.

- Hayvan çiftliklerinin çoğu formu ve eğlence amaçlı avcılık ortada başka alternatifler mevcutken hayvanları yiyecek olarak yetiştirirken öldürmeyi içerir. Dolayısıyla, Hayvan çiftliklerinin çoğu formu ve eğlence amaçlı avcılık yanlıştır.³⁰

Bu argüman ilk argümana benzer olmakla birlikte ilk öncülünün niçin yanlış olduğu nispeten belirsiz görüldüğünden daha fazla tartışma konusu olmuştur. Regan bunu hayvan haklarından hareketle hayvanların yaşam hakkına sahip olduğuna yaslanarak, Korsgaard ise yalnızca hayvanlara araç olarak yaklaşmanın yanlış oluşundan hareketle temellendirmiştir.

Temel argümanlar içerisinde en bilindik bir diğer argüman ise çevreye verilen zarara atıf yaparak endüstriyel hayvan çiftliklerinin yanlış oluşunu iddia etmektedir:

- Ortada açıkça başka alternatifler varken yiyecek yetiştirerek çevreye zarar vermek kötüdür.

- Endüstriyel hayvan çiftlikleri ortada açıkça başka alternatifler varken çevreye zarar verir. Dolayısıyla,

- Endüstriyel hayvan çiftliği yanlıştır.³¹

Bu argümanın ikna kabiliyeti oldukça yüksek görünmektedir. Bunun nedeni son zamanlarda küresel ısınma, su kaynaklarının azalması ve kirlenmesi, doğal ormanların tahribi gibi konularda yapılan bilimsel araştırmaların bu iddiayı destekleyici yönünün oldukça güçlü olmasından kaynaklanır. Bu nedenle günümüz şartlarında endüstriyel hayvancılık ürünlerini tüketmemek suretiyle çevreye daha az zarar vermek oldukça mümkün görünmektedir. Ancak diğer argümanlarda olduğu gibi burada da, çevreye zarar vermenin neden, hangi temelden kaynaklı olarak ve ne ölçüde yanlış olduğu tartışma konusu olmaktadır.

Son bir argüman ise insan sağlığına atıfla gündeme gelmektedir:

- İnsanın kendi sağlığına zarar vermesi kötüdür.

- Endüstriyel olan veya olmayan hayvansal ürünler alternatiflerine kıyasla insan sağlığına zararlıdır. Dolayısıyla,

³⁰ Doggett, "Ahlaki Vejetaryenizm".

³¹ Doggett, "Ahlaki Vejetaryenizm".

- Endüstriyel hayvan çiftliği yanlıştır.

Diğer argümanlara kıyasla bu argüman muhtemelen en zayıfları olarak görülebilir. Bunun nedeni temelde sağlıkla ilgili konularda kesin bulgulara ulaşmanın zorluğundan ve uzun süreli araştırmalar gerektirmesinden kaynaklı olabilir. Bazı hayvansal ürünlerin tüketilmesinin insan sağlığına (alternatiflerine kıyasla) zararlı olduğunu göstermek mümkün olsa bile bu bütün hayvansal ürünler için geçerli olmayabilir. Ayrıca söz konusu ürünlerin hangi şartlarda yetiştirildiği, ne kadar tüketildiği gibi değişkenleri dikkate almadan bu konuda yargıya varmak mümkün değildir. Bununla birlikte endüstriyel hayvancılığın ürettiği besinlerin içerdiği çeşitli bileşenler nedeniyle doğal alternatiflerine kıyasla zararlı oldukları tıp alanında son yıllarda daha çok kabul görmeye başladığından söz konusu argüman, toplumdaki vejetaryen/veganlar açısından da önemli bir gerekçe olarak kabul görmektedir.³² Nitekim yapılan araştırmalarında insanların vejetaryen veya vegan olmasında ahlaki ve çevresel gerekçelerle birlikte en çok zikredilen gerekçenin sağlıkla ilgili olduğu görülmektedir.³³ Fakat argümanı tek başına endüstriyel ürünlerle sınırlandırmak yalnızca büyük şehirlerde yaşayan modern insanı ilgilendirecek bir kesime hapsetmek olabilir. Bu nedenlerle diğer argümanlara kıyasla zayıf görülebilen bu argüman destekleyici ve ekstra motive edici olabilmesi açısından yine de değerlidir.

Yukarıda görüldüğü üzere en çok savunulan vejetaryen argümanlar et tüketiminin yanlışlığını et üretiminin yanlış olduğundan hareketle temellendirmektedir. Bu açıkça, et tüketiminin tek başına niçin yanlış olduğunu temellendirmedeki zorluktan kaynaklanmaktadır. Bu konu önemlidir çünkü örneğin Singer, kendi kendisine doğal yollardan ölmüş bir hayvanı yemede ahlaken bir yanlışlık bulunmadığını ifade eder. Bununla birlikte bir takım ilaçlar veya tıbbi uygulamalar aracılığıyla tamamen acısız bir ölümün ve neticesinde acısız bir et tüketiminin mümkün olduğunu varsaydığımızda bunun yine de yanlış olacağını çünkü bizatihi et üretim yöntemlerinin acı verici ve dolayısıyla yanlış olduğunu savunmaktadır.³⁴ Bu yaklaşımı anlamak, Regan ve Korsgaard

³² Son, *Biyoetik Çerçevesinde Vegan ve Vejetaryenlik*, 15.

³³ Brittanica, "Vegetarianism".

³⁴ Wright, *The Routledge Handbook of Vegan Studies*, 41.

gibi çağdaş Kantçıların hayvanların araç-amaç olarak görülmesi hakkındaki yaklaşımlarından dolayı diğer ahlak filozoflarından nasıl ayrıldıklarını ve buradan hareketle veganizmi nasıl temellendirdiklerini anlamak açısından önemlidir.

Sonuç

Bu çalışmamızda amaçladığımız gibi vejetaryenizmin; sıradan bir beslenme biçimi olmasından ve yalnızca dini veya sağlıkla ilgili motivasyonlara sahip olarak uygulanmasından öte etik bir boyutu olduğunu ve bunun bilinen insanlık tarihinde ne şekillerde yer bulduğunu göstermeye, felsefi olarak savunularına dair temel düzeyde bir özet sunmaya çalıştık. Bunu yaparken de kronolojik sıralamayı takip ederek okuyucuya bir perspektif sunmaya gayret ettik.

Tarih boyunca süregelen tartışmalar incelendiğinde, ontoloji üzerine yapılan neredeyse her tartışmada olduğu gibi hayvanlar konusunda da insan merkezci yaklaşımın zaman içerisinde güç kaybettiği dikkat çekmektedir. Ayrıca öyle görünmektedir ki sivil toplumda vejetaryenliğin kendine daha fazla yer bulması ve görünürlüğüne artmasıyla akademiye deki tartışmalar da yüzyıllar içerisinde çeşitlenmiştir. Türkiye’de etik vejetaryenizm, veganizm ve hayvan hakları tartışmalarının akademiye hala fazla yer bulamıyor oluşu da kanaatimizce bu nedenden ötürüdür.

Son olarak, et tüketiminin veya üretiminin öyle ya da böyle yanlışlığının kabul edilmesi dahilinde karşılaşılabilecek yepyeni problemler süreci içerisinde veganizm tartışmalarının temellerini oluşturmuştur. Güncel gelişmeler ve tartışmalar bağlamında şu rahatlıkla söylenebilir ki vejetaryenizmi veganizmden bağımsız olarak ele almak mümkün görünmemektedir. Aynı bu nedenle biz çalışmamızda her ne kadar konuyu vejetaryenizm çerçevesinde sınırlandırmaya gayret etmiş olsak da daha genel bir başlık olarak hayvan hakları ve veganizm tartışmalarından tamamen bağımsız kalamadık. Bu nedenle daha yetkin çalışmalar için güncel akademik çalışmalarda olduğu gibi konuyu daha geniş başlıklar özelinde incelemek yerinde olacaktır.

Kaynakça

Başdemir, Hasan Yücel. “Kuş Gribi, İtlaf ve Hayvan Hakları”. II. Ulusal Uygulamalı Etik Kongresi Bildiriler Kitabı (Uluslararası Katılımlı). ed. Selma Aydın Bayram. 220-229. Ankara: Dumat Ofset, 1. Basım, 2007.

Britannica, T. Editors of Encyclopaedia. “Vegetarianism” *Encyclopedia Britannica*. (August 2020 Edition) ed. Erişim 22 Kasım 2021. <https://www.britannica.com/topic/vegetarianism>

Doggett, Tyler. “Ahlaki Vejetaryenizm” *Stanford Felsefe Ansiklopedisi*. (Summer 2019 Edition) ed. Edward N. Zalta. çev. Yiğit Aras Tarım. Erişim 14 Aralık 2021. <https://onculanalitikfelsefe.com/ahlaki-vejetaryenizm-lori-gruen-stanford-encyclopedia-of-philosophy/>

Driver, Julia. “The History of Utilitarianism”. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (Winter 2014). Ed. Edward N. Zalta. Erişim 25 Kasım 2021. <https://plato.stanford.edu/entries/utilitarianism-history/>

Gülten, Sadullah. “Eski Türk İnançları Ve Kalenderîlik Bağlamında Osmanlı Topraklarında Vegan Sufiler: Etyemezler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* /92 (2019), 29-42.

Korsgaard, Christine M. *Fellow Creatures Our Obligations to the Other Animals*. Oxford: Oxford University Press, 1. Basım, 2018.

Lockshin, Martin. “Did God Originally Intend the World to Be Vegetarian”. *TheTorah.com*. Erişim 24 Kasım 2021. <https://thetorah.com/article/did-god-originally-intend-the-world-to-be-vegetarian>

Wright, Laura (ed.) *The Routledge Handbook of Vegan Studies*. Oxon: Routledge, 1. Basım, 2021.

Regan, Tom. “The Moral Basis of Vegetarianism” *The Canadian Journal of Philosophy*, 5/2 (October 1975), 181-214. doi:10.1080/00455091.1975.10716107

Regan, Tom & Singer, Peter. *Animal Rights and Human Obligations*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1976.

Singer, Peter. *Hayvan Özgürleşmesi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2. Basım, 2018.

Son, Güzin Yasemin Tunçay. *Biyoetik Çerçevesinde Vegan ve Vejetaryenlik*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Voltaire. *Felsefe Sözlüğü*. çev. Lütfi Ay. I. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1995.

Yaşar, Aşkın vd. "Historical Development of Animal Rights in the World and Turkey". *Eurasian Journal of Veterinary Sciences* 20/4 (December 2004): 39-46 .